

Ե.-Է. ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՐՍԿԱՀՊԱՏԱԿ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԵՐԻ ԻՐԱՒԱՍՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀՈՎԱՆՈՒ ՆԵՐՔՈՅ ԳՏՆՈՒՈՂ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԸ

ԱՐՄԷՆ ՇԱՀԻՆԵԱՆ

a.shaginyan@spbu.ru

ՄՈՒՏՔ

Մեծ Հայքում ու Աղուանքում Ե.-Է. դարերում գումարուած եկեղեցաժողովների արձանագրութիւնները՝ համակարգուած *Կանոնագիրք Հայոց*ում, կաթողիկոս Յովհաննէս Գ. Օձնեցու (717-28) կողմից, Հայոց, Վրաց ու Աղուանից հայրապետերի, վերնախափ պաշտօնական թղթակցութիւնները, հրովարտականները՝ զետեղուած վաղ Միջնադարեան մատենագրութեան եւսմէկ կոթողային յուշարձանում՝ *Գիրք Թղթոց*ում, կաթողիկոս Կոմիտաս Ա. Աղցեցու (615-28) կողմից, վերջապէս Քրիստոնեայ Արեւելքի պատմագրութեան Ե.-ԺԱ. դարերի մի շարք երկեր հնարատր են դարձնում մեր այս ուսումնասիրութիւնում պարզել Դուին նստավայրով (470ականներից իվեր) պարսկահպատակ հայոց հայրապետերի եկեղեցական ու կանոնական իրաւասութեան եւ հովանատրութեան տարածման սահմանները: Հնարատր է դառնում նաեւ հետեւել դրանց փոփոխութիւնները՝ Բիւզանդիոնի դէմ Սասանեանների կողմից տարուող 572-91ի քսանամեայ եւ 603-28ի քսանիինգամեայ պատերազմների ժամանակաշրջանում:

Սասանեան Իրանը, 387ին համաձայնութեան գալով Հռոմէական Կայսրութեան հետ Մեծ Հայքի բաժանման հարցի շուրջ, ձեռք բերեց Հայ Արշակունիների արքայութեան զգալի հատուածը¹: Ապա՝ լուծարելով այն, 428ին կազմատրեց Հայոց Մարգպանութիւնը (*միջ.-պարս.*՝ Arminān)՝ Դուին կենտրոնով, ուր Գիատ Ա. Արահեգացու (461-78) օրօք տեղափոխուեց նաեւ հայոց պատրիարքարանը Վաղարշապատից²:

Տիեզերական առաջին երկու եկեղեցաժողովներում (Նիկիա, 325 եւ Կոստանդնուպոլիս, 381)³ հաստատուած կանոնական սկզբունքի համաձայն՝ Մեծ Հայքի եպիսկոպոսապետերը 387ից յետոյ էլ պէտք է որ շարունակէին իրականացնել իրենց իրաւասութիւնը բաժանուած արքայութեան ողջ տարածքում: Սակայն Արտաշատում 450ին՝ շահինշահ Յազկերտ Բ.ի (439-57) զրադաշտութեան ընդունման վերջնագիրը քննարկելու կապակցութեամբ գումարուած ժողովին, նախարարներից բացի, ժամանակակից մատենագիրների՝ Եղիշէի եւ Ղազար Փարպեցու վկայութեամբ, եպիսկոպոսապետ Յովսէփ Ա. Հողոցմեցու (434-52) կողքին մասնակցեցին եպիսկոպոսներ միայն այն 18 թեմերից⁴, որոնք 428ից յետոյ զբաղեցնում էին Հայոց Մարգպանութեան մաս կազմող Մեծ Հայքի գաւառները:

Բանն այն է, որ դեռ Ներսէս Ա. Պարթեւից (353-73) յետոյ Մեծ Հայքի Պապ թագատրը (մօտ. 368-74), խախտելով հայրապետական իշխանու-

թեան ժառանգական սկզբունքը Գրիգոր Լուսաւորչի տոհմից, նշանակել էր Յուսիկին կամ Շահակին, ով սերում էր Աղբիանոսեաններից⁵, անելին՝ զրկել էր նրան ձեռնադրուել Կեսարիայում՝ մետրոպոլիտի կողմից⁶: Այդ իսկ պատճառով, վերջինս, Փաատոս Բուզանդի պնդմամբ, ժողով գումարեց ու վճռեց. «զի որ լիցին հայրապետ Հայոց (ի Վաղարշապատ - Ա.Շ.),... եւ մի՛ իշխեսցէ ձեռնադրել զեպիսկոպոսն Հայոց, որպէս սովորութիւն էր ի բնէ: Եւ յայնմ հետէ քարծաւ իշխանութիւնն Հայոց զեպիսկոպոսն ձեռնադրել. այլ որ լինէին եպիսկոպոսք ամենայն գաւառաց գաւառաց Հայոց եւ կողմանց կողմանց, այնոսետեւ յայնմ հետէ որ միանգամ լինէին եպիսկոպոսք սահմանացն Հայոց, երթային ի քաղաքն կեսարացոց, եւ անդ լինէին եպիսկոպոսք»⁷:

1	Ամատունեաց	Վասպուրական (Արտազ)
2	Այրարատոյ	Այրարատ
3	Անծաւացեաց	Վասպուրական (Անծեացիք)
4	Ապահունեաց	Տուրուբերան (Ապահունիք)
5	Արծրունեաց	Վասպուրական
6	Բագրեւանդայ	Այրարատ (Բագրեւանդ)
7	Բասենոյ	Այրարատ (Բասեան)
8	Բզնունեաց	Տուրուբերան (Բզնունիք)
9	Մանացկերտոյ/Մանձկերտոյ	Տուրուբերան (Հարք)
10	Մարդոյաղոյ	Տուրուբերան (Մարդաղի)
11	Մարդաստանի	Վասպուրական (Մարդաստան)
12	Մոկաց	Մոկք
13	Սիւնեաց	Սիւնիք
14	Վանանդ/ե/այ	Այրարատ (Վանանդ)
15	Ռրշտունեաց/Շոշտունեաց	Վասպուրական (Ռշտունիք)
16	Տայոց	Տայք
17	Տարանոյ	Տուրուբերան (Տարան)
18	Տուրուբերանոյ/Տարբերունոյ	Տուրուբերան (Խոռխորունիք)

Դատելով Արտաշատի ժողովին եպիսկոպոսապետի նախագահութեամբ մասնակից հոգետոր առաջնորդների ցանկից⁸ Կեսարիայի մետրոպոլիտի վճիռը իրագործուեց միայն Մեծ Հայքի արեւմտեան թեմերի հանդէպ, այն էլ 387ից յետոյ, երբ դրանք ընդգրկուեցին կայսերական սահմաններում: Նիկողայոս Արդնցին յաջողուել է այդ արեւմտեան թեմերում հայ եպիսկոպոսների երկու ցուցակ պարզել: Առաջինում տեղ են գտել 4 եպիսկոպոսներ՝ Կարինի, Դերջանի, Եկեղեաց եւ Դարանաղիի⁹: Երկրորդում տեղ են գտել Քաղկեդոնի վճիռը ստորագրած 5 եպիսկոպոսներ՝ Ծովքի, Անձիտի, Անգեղտան, Մեծ Ծովքի եւ Նփրկերտի¹⁰:

Չի կարելի լիովին բացառել, որ Մեծ Հայքի արեւմտեան գաւառներում գոյութիւն է ունեցել այդպիսի զարգացած թեմական կառուցուածք 387ի դրութեամբ, որից յետոյ հայոց եպիսկոպոսապետերը պարզապէս զրկուել էին այդ թեմերի հանդէպ իրենց իրաւասութիւնից. Ադոնցն ինքն է խոստովանում, որ չի կարող յստակ պնդել թէ արեւմտեան թեմերը միայն 387ից յետոյ՝ կայսերական իշխանութիւնների կողմից էին կազմաւորուել¹¹: Յանկացած դէպքում՝ Տիեզերական Դ. եկեղեցաժողովի (Քաղկեդոն, 451) որոշմամբ, այս էթնիկ հայկական թեմերը Մեծ Հայքի քիզանդական հատուածում, որոնք 387ից իվեր Պոնտոսի առաջնորդարանին էին պատկանում, պէտք է որ փոխանցուած լինէին նոր հիմնադրուած Կոստանդնուպոլսի պատրիարքութեան իրաւասութեանը, քանզի նոյն ժողովի ԻԸ. կանոնի համաձայն՝ «որպէս թէ զպոնտացոց, եւ զասիացոց, եւ զթարակացոց հոգացողութիւն (լատ.՝ *diocesis* - Ա.Շ.) մեկտրայապարհն միայն, այլեւ զորս ի բարբարոսականաց եպիսկոպոսս, զնախասացեալ հոգացողութեանն. ձեռնադրեսցին ի սուրբ աթոռոյն Կոստանդինուպալսու եկեղեցոյն»¹²:

Չ. դարում եւ է. դարի առաջին կեսին կաթողիկոսանիստ Դուինում իրար յաջորդող 5 ժողովներ գումարուեցին, որոնցից մեզ հասած արխիային փաստաթղթերը թոյլ են տալիս վերականգնել պարսկահպատակ հայոց հայրապետերի իրաւասութեան տակ գտնուող թեմերն ու տարածքները: Այսպէս, 506ին Դուինում գումարուած Ա. ժողովից մեզ հասած միակ եւ Գիրք Թոթոցում տեղ գտած ուխտում, վերին աղիասկում թարարկուած 18 թեմերի առաջնորդներից բացի կարելի է գտնել եւս 6 եպիսկոպոսների¹³:

19	Արշամունեաց	Տուրուբերան (Արշամունիք)
20	Գնունեաց	Այրարատ (Արագածոտն)
21	Զարեհուանի	Պարսկահայք (Զարեհաւան)
22	Մեհնունեաց	Վասպուրական (Մեծնունիք)
23	Պալունեաց	Վասպուրական (Պալունիք)
24	Տմորեաց	Աղծնիք (Արզան) եւ Կորճայք (Կորդուք-Տմորիք)

Սոյն աղիւսակից հետեւում է, որ կաթողիկոսանիստ Դուինի իրաւասութեան աշխարհագրութիւնը որոշ տեղերում արդէն դուրս էր գալիս Մարզպանական Հայքի հարաւային սահմաններից: Առաջին՝ Տմորիքի թեմը զբաղեցնում էր Աղծնիքի արեւելեան գաւառներն, ինչպէս նաեւ Կորճայքի արեւմուտքում գտնուող խոշորագոյն Կորդուք-Տմորիք գաւառը: Երկրորդ՝ Զարեհաւանի թեմը զբաղեցնում էր Պարսկահայքի նոյնանուն գաւառի տարածքը: Վաղուց յստակեցուած է, թէ ինչպէս Սասանեանները Աղծնիքի արեւելեան եւ Կորճայքի բոլոր գաւառները կցել էին յարակից Ասորաց Մարզպանութեան (*միջ.-պարս.*՝ *Asūr*), իսկ ողջ Պարսկահայքը՝ Ատրպատականին (*միջ.-պարս.*՝ *Ādurbādagān*)¹⁴: 571ից յետոյ Մարզպանական Հայքի սահմաններից դուրս կը մնայ նաեւ Սինեաց թեմը: Սասանեան արքունիքը Մեծ Հայքի այս նոյնանուն աշխարհը դարձեալ Ատրպատականին էր կցելու¹⁵:

Աղիւսակներում ներկայացուած ժողովականների ցուցակներում չի յիշատակուում ոչ մի եպիսկոպոս Մեծ Հայքի այն աշխարհներից, որոնք 387ի խաղաղութեան համաձայնագրով նոյնպէս Սասանեաններին բաժին հասան, սակայն վերջիններս դրանք չընդգրկեցին Հայոց Մարզպանութեան վարչական սահմաններում: Խօսքը նախ եւ առաջ Արցախին եւ Ուտիքին է վերաբերում, որոնք պաշտօնական Տիգրանը 462ին կազմաւորած Աղուանից Մարզպանութեանը (*միջ.-պարս.՝ Ārrān*)¹⁶ յանձնեց, ապա՝ Գուգարքին, որը կցուեց սկզբում վրաց թագաւորութեան, իսկ 523ից յետոյ՝ մարզպանութեան (*միջ.-պարս.՝ Wiružān*)¹⁷: Կարծում ենք, թէ Մեծ Հայքի այս՝ 2 արեւելեան եւ 1 հիւսիսային աշխարհներում գործող բոլոր թեմական միատւորները վարչական այդպիսի բարեփոխումների հետեւանքով ուղղակիօրէն յանձնուեցին համապատասխանաբար աղուանից ու վրաց եկեղեցիների իրաւասութեանը:

Մեզ այդ կարծիքին է յանգեցնում, նախ եւ առաջ, *Թուղթ երրորդ Տեառն Աբրահամու Հայոց կաթողիկոսի, առ Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոսի* բովանդակութիւնը, որում Աբրահամ Ա. Աղքաթանեցին (607-15) պնդում էր, թէ 506ին՝ Դուինի Ա. ժողովին, մասնակցել է վրաց 3 եպիսկոպոս, որոնց թեմերը Բողնիսում, Մանգղեաց(փոր)ում եւ Քունանակերտում (Յունանակերտ)¹⁸ գտնուեցնում էին Գուգարքի նոյնանուն գաւառները: Երկրորդ՝ մեր տրամադրութեան տակ ունենք *Կանոնագիրք Հայոցում* ընդգրկուած Վաչագան Գ. Բարեպաշտի (487-մօտ 510) Աղուէ նստավայրում գումարուած ժողովի «Սահմանադրութիւն Կանոնի Վաչագանայ Աղուանից Արքայի Եղեալ Ի ժողովն Որ Յաղով[է]նս Եղեալ»: Այս ժողովի պատուիրակների ցանկում էր Պարտաւի արքեպիսկոպոսը¹⁹: Իսկ դա Աղուանքի նոր մայրաքաղաքն էր՝ հիմնադրուած Ուտեաց Աշխարհի Ուտի Առանձնակ գաւառում պարսից արքայից արքայ Պերոզի (459-84) օրօք: Երրորդ՝ Աղուանից եկեղեցու 8 եպիսկոպոսների շարքում, ոմանց որ հայոց վեհափառ Յովհաննէս Բ. Գաբեղեանը (557-74) յղում է հրովարտակ, մենք հանդիպում ենք եւս մէկ հոգետր առաջնորդի՝ Գարդմանի եպիսկոպոսին, ում թեմը դարձեալ գտնուեցնում էր Ուտիքի նոյնանուն գաւառ: Հրովարտակում հանդիպում ենք եւս երկուսին՝ Ամարասի ու Մեծկողմանց եպիսկոպոսներին, որոնց թեմերը գտնուեցնում էին Արցախի գաւառները²⁰:

555ի ասորերէն թարգմանութեամբ եւ խմբագրութեամբ մեզ հասած յուսաց Միտիլէն քաղաքի եպիսկոպոս Զաքարիա Հռետորի (մահ. 553ին) *Ժամանակագրութիւնում* նկարագրուած են 451-91ի միջեւ ընկած իրադարձութիւնները. «...այս հիւսիսային շրջանում կան հինգ հաւատացեալ ժողովուրդ, որոնք ունեն քանչորս եպիսկոպոս եւ իրենց [ծայրագոյն] կաթողիկոսը Դուինում է՝ Պարսկական Հայաստանի գլխաւոր քաղաքում [մայրաքաղաքում]: Իրենց [առաջին] կաթողիկոսի անունը Գրիգոր էր... Ապա Գուրգանը, Հայաստանում մի երկիր, եւ իր լեզուն յունարէնի նման է, եւ ունի քրիստոնեայ թագաւոր, որը ենթարկուում է Պարսկաստանի արքային: Ապա Առան երկիրը, Հա-

յաստան աշխարհում, իր լեզուով, հաապացեալ ու մկրտած մի ժողովուրդ, եւ ունի իր թագատորը, որը հպարտակ է Պարսկաստանի արքային»²¹:

Յունադաան այս հեղինակատոր եկեղեցականի տողերը ուղղակիօրէն ցոյց են տալիս մեզ, որ Վիրքում ու Աղուանքում Դ. դարասկզբին Գրիգոր Լուսաւորչի անմիջական միջամտութեամբ ձեւատրուած հայրապետական աթոռները (սահմանափակ ինքնագլխութեան իրաւունքներով) ճանաչում էին Դուինի հայոց կաթողիկոսների առաջնայնութիւնը. լատիներէն արտայայտութեամբ՝ քահանայապետերը Վիրքում (նստավայր՝ Մցխէթ) ու Աղուանքում (նստավայր՝ Ճողա/Չորա) ընդունում էին դրանց որպէս *primus inter pares* (հաասարների միջեւ առաջին):

Սոյն տեսակէտի օգտին է խօսում 506ի Դուինի Ա. ժողովին վրաց ու աղուանից հոգեւոր վերնախաւի մասնակցութիւնը: Ճիշտ է, ժողովականի ցանկում հայ եպիսկոպոսների ու նախարարների կողքին սրանց անունները չկան, սակայն բանն այն է, որ նիստերի արձանագրութիւնները մեզ չեն հասել: Փոխարէնը Գիրք Թղթոցում, ինչպէս որ 13րդ ծանօթագրութիւնում ցոյց տուեցինք, տեղ են գտել հայոց կաթողիկոս Բաբգէն Ա. Որմսեցու (490-516) երկու թղթեր նոյնանուն խորագրով՝ Թութթ Հայոց Ի Պարսս, Առ Ուղղափառս [Ասորաց]: Երկրորդի վերջում, վեհափառը, ով պարսից արքայից արքայ Կաադի (488-96 եւ 498-531) գահակալման 18րդ տարում էր նախաձեռնել այդ ժողովը, ընդգծում է. «Այսուիկ վարիմք հաապուովք գոր եւ գրեցաք իսկ ձեզ յառաջագոյն [Թութթ Ա.], Վրաց եւ Աղուանից միաբանութեամբ իւրաքանչիւր աշխարհի գրով»²²: Առաջին թղթում Բաբգէն Ա.ն յղում է կատարում ժողովի արդիւնքում ընդունուած հայերի, վրացիների ու աղուանների «ուղղափառ հաատոյ հանգանակ»ին. փաստաթուղթը, որը բոլոր պատուիրակների ստորագրութեամբ կնքուեց, կոչում էր «Հաատոյ նամակ»²³:

Մցխէթի աթոռի՝ կաթողիկոսանիստ Դուինի գերակայութեան տակ գտնուելու օգտին է խօսում նաեւ այն, որ Ասորաց եկեղեցու Շմատն Բերդոշմայ անունով հեղինակատոր երէցը (Սիմէոն եպիսկոպոս Բէթ-Արշամի), ով, Բաբգէն Ա.ի պնդմամբ երկու անգամ այցելել էր Դուին²⁴, ընդդէմ նեստորականների իր թղթում վկայում է որ Ձենոնի հրապարակած «Շենոտիկոն»ը քննելու համար Հայքում կայար Անաստասիոս Ա.ի (491-518) օրօք գումարուած ժողովին ներկայ գտնուեցին ոչ միայն Պարսից Հայքից 32 եպիսկոպոս ու մարգպան (նախարար), այլեւ՝ Գուրգանից (Վիրքից) ժամանած 33 եպիսկոպոսներ ու բարձրաստիճան տիրակալներ²⁵:

Աւելին՝ մէկ դար անց վրաց պաշտօնակից Կիւրիոնին Ա.ին (595-610) հասցեագրած «Թութթ Երրորդ. Տեառն Աբրահամու Հայոց Կաթողիկոսի»ում մենք յայտնաբերում ենք նրա հեռատր նախորդողին՝ կաթողիկոս եւ Մցխէթի եպիսկոպոս Գաբրիէլ Ա.ին (502-10), նրա հետ մէկտեղ՝ եւ 23 վրաց եպիսկոպոսների անուններ: «Արդ՝ այս երանելի եպիսկոպոսունքս,- ինչպէս որ գրում է Դուինից հայ քահանայապետը,- որ յաշխարհէ ծերմէ էին, եւ ընդ Աղուանիւք... ի Հայս հանդիպեցան յաւորս Բաբգենայ Հայոց կաթողիկո-

սի, յայնմ ժողովի, յորում անիծաւ ի նոցանէն միաբանութեամբ ժողովն Քաղկեդոնի...»²⁶: «Պատասխանի Ի Կիւրիոնէ» թղթում մենք այդպէս էլ չգտանք վերջինիս կողմից առարկութեան որեւէ նշան առ այն, որ վրաց հոգեւոր վերնախաւուր ամբողջական կազմով մասնակցել է 506ին Դուինում գումարում խոշոր ժողովին²⁷:

Վերջապէս, մեր տեսակէտի օգտին է խօսում եւս մէկ մէջերում՝ Գիրք Թղթոցում ժողովուած երկու կաթողիկոսների թղթակցութիւնից, որում Արաւհամը սպառնում է Կիւրիոնին մահապատժով. «Այժմ զՅուրպաւայ եկեղեցոյն զեպիսկոպոսն հալածեալ է... եւ զպաշտաւն հայերէն ... որպէս լսեմ, թէ ի բաց փոխեալ: Մեզ մահու չափ եւ եւս չարագոյն թուեցաւ գործդ այդ», - ընթերցում ենք 3 թղթերից «Թուղթ Առաջին Տեառն Արաւհամու Հայոց Կաթողիկոսի, Առ Կիւրիոն Վրաց Կաթողիկոս»ում²⁸: Վրաց հայրապետին մնում էր միայն արդարանալ՝ այնպէս, ինչպէս որ հարկն էր հովանատրի առջեւ. «Ես զնա ոչ հալածեցի, այլ էր ինչ որ լսեցի վասն նորա յեփին գործոց եւ կոչէի առ իս եւ կամէի խրաւր փալ եւ ուսուցանել... իսկ նա յիմ կոչ չեկեալ...»²⁹, կամ՝ «մեր զպաշտաւն [հայերէն] չէ փոխեալ» են.³⁰:

Համատեղ ժողովների ենթահողում կարելու է նշել նաեւ, որ Կանոնագիրք Հայոցում զետեղուած Զ. դարի արձանագրութիւններից մեզ յաջողուեց պարզել, որ վրաց ու աղուանից եպիսկոպոսները մասնակցել են եւս մէկ համատեղ՝ այս անգամ հայ-բիւզանդական ժողովի նիստերին, որը նախաձեռնեց հայոց կաթողիկոս Սահակ Բ. Ուղկեցին (534-39)՝ Յուստիանոս Ա. կայսրի (527-65) հաստատմամբ, Բիւզանդական Հայքի խոշորագոյն Թէոդոսիոպոլիս քաղաքում³¹: «Կանոնք Սուրբ Ժողովոյն, Որ Ժողովեցան Ի Թէոդոսուպոլիս Որ Այժմ Կոչի Կարնոյ Քաղաք» խորագրով արխիային փաստաթղթի նախաբանում կարդում ենք. «Սուրբ եւ աստուածասէր Ժողովն որ ժողովեցան յամենայն քաղաքաց եւ յաշխարհաց Յունաց եւ ի Հռոմոց... հրամանաւ մեծի թագաւորին Յուստինեայ, որ... ժողով հրամայեաց լինել ի միջասահման աշխարհին Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից: Որ ժողովեցան բազում եպիսկոպոսք յամենայն քաղաքաց հանդերձ կաթողիկոսան Հայոց Սահակաւ եւ հրամանաւ նորին <...> եւ ժողովեցան բազում եպիսկոպոսք Վրաց եւ Աղուանից ի քաղաքին Թէոդոսուպոլիս եւ միաւորեցան ի հաւաքս սրբոց առաքելոցն եւ ի կանոնս սուրբ ժողովոյն...»³²:

Ա. Յակոբեանը, ելնելով «[Բ] Թուղթ Հայոց Ի Պարսս, Առ Ուղղափառս [Ասորաց]»ի ենթահողից, որում ասուած էր թէ «Այսովկ վարիմք հաւատովք զոր եւ գրեցաք իսկ ձեզ յառաջագոյն (Թուղթ Ա - Ա.Շ.), Վրաց եւ Աղուանից միաբանութեամբ իւրաքանչիւր աշխարհի գրով», արդարացիօրէն եզրակացնում է, որ ժողովի վրաց մասնակիցների հրովարտակը գրուեց հայերէն ու վրացերէն, իսկ աղուանցիներինը՝ համապատասխանաբար, հայերէն ու աղուաներէն³³: Ստացում է, որ պաշտօնական ծիսական լեզուն ոչ միայն Վիրքում, ինչպէս որ մենք ցոյց տուեցինք՝ մէջբերելով «Թուղթ Առաջին Տեառն Արաւհամու Հայոց Կաթողիկոսի, Առ Կիւրիոն Վրաց Կաթողիկոս»ը, այլեւ՝

Աղուանքում, բացի ազգայինից, գրաբարն էլ էր: Երկու լեզուների զուգահեռ կիրառման պատճառ կարող էր հանդիսանալ պատմագիտությանը քաջ յայտնի այն փաստը, որ պաշտամունքային գրքերի ամբողջական թարգմանությունը աղուաներեն՝ գոյության չունէր: Վաղ Միջնադարում այն գոյութիւն չունէր նաեւ վրացերէն: Հի բացառում նաեւ, որ կաթողիկոսանիստ Դուինը ինքն էր պահանջում իր գերակայութիւնը ընդունող պատրիարքարաններին՝ պաշտօնական բոլոր փաստաթղթերի հայերէն կրկնօրինակումը:

Հայոց հայրապետութեան այդ գերակայութիւնը, այլ խօսքով՝ եկեղեցական հովանաւորութիւնը, Աղուանքի հանդէպ տարածում էր եկեղեցական կառոյցի ձեւատրուած պահից՝ Դ. դարասկզբից: Դրա օգտին է վկայում այդ Հարակովկասեան երկրի վաղ ժամանակաշրջանի արքեպիսկոպոսների ցանկը: Մովսէս Դասխուրանցին, ով Ժ. դարակէսին աւարտեց *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհին*, ընդգրկելով այնտեղ նաեւ Զ.-Է. դարերի աղուանից անանուն պատմիչների մի շարք երկեր, հայրապետների այս ցանկը բացում է Գրիգոր Լուսաւորչի թոռ՝ Գրիգորիսի անուամբ³⁴: Լուսաւորչի կողմից Աղուանքում Գրիգորիսին ձեռնադրելու մասին տուեալը շարադրում է Բուզանդը³⁵:

Հայոց հայրապետութեան հովանաւորութիւնը վրաց եկեղեցու հանդէպ կարող էր հաստատուել միայն Մցխէթում Պետրէ Ա.ի (467-74) հայրապետութիւնից յետոյ: Բանն այն է, որ Թ. դարասկզբի *Վրաց Դարծի* անյայտ հեղինակի³⁶ պնդմամբ, սա Սամուէլ Վանականի հետ միասին (ով յետագայում յաջորդելու էր իրեն) Մցխէթ ուղարկուեց (Կոստանդնուպոլսի) պատրիարքի եւ յունաց արքայի կողմից, ինչպէս որ վրաց արքայ Վախթանգ Ա. Գորգասաւն (446?-502?) էր միջնորդել³⁷: Բացի այդ, Պետրէն 12 եպիսկոպոսների հետ միասին, որոնց թում էր նաեւ Սամուէլը - ըստ նախորդողի վարքը շարունակող Ջուանշէր Ջուանշերիանիի (ԺԱ. դար) *Վախթանգ Գորգասաւի Պատմութիւնի* - վրաց արքայի, Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի ու կեսարի համաձայնութեամբ անմիջապէս ուղարկուեց Անտիոք՝ օրինութիւն ստանալու տեղի պատրիարքից³⁸: Այնպէս որ կաթողիկոսանիստ Դուինի հովանաւորութիւնը վրաց աթոռանիստ Մցխէթի հանդէպ կարող էր հաստատուէր Ե. դարավերջին՝ Սամուէլի օրօք, ով, Զ. Աբաշիձէի եզրակացութեամբ, կարողացաւ Վրաց եկեղեցու համար ձեռք բերել ինքնագլխութիւն Անտիոքի պատրիարքութիւնից³⁹:

Եւ այսպէս, Դուինում հայոց հայրապետութեան հաստատումից իվեր նրա հովանու ներքոյ էին գտնուում Սասանեան Իրանի գերիշխանութեան տակ գտնուող Հարակովկասեան երկու երկրների եկեղեցիները՝ Վրաց եկեղեցին իր 24 թեմերով, ներառեալ աթոռանիստ Մցխէթի թեմը, եւ Աղուանիցը՝ 8 թեմերով: Կաթողիկոսանիստ Դուինի եկեղեցական ու կանոնական իրաւասութեան տարածքը սահմանափակում էր Պարսից Հայքով, զբաղեցնելով Հայոց Մարգպանութիւնը ամբողջովին, Ասորաց Մարգպանութեան կազմում ընդգրկուած Աղձնիքի արեւելեան եւ Կորճայքի արեւմտեան

գաւառները, վերջապէս Ասորպատականի կազմում ընդգրկուած Պարսկահայքի Զարեհաւան Գաւառը:

Այս իրաւասութեան տարածքը 2. դարակէսին, թեմերի տրոհման հետեւանքով, բաղկացած էր արդէն 28 եկեղեցական միատրոններից: Աղիւսակներում թուարկուած 24 թեմերից բացի մենք նկատի ունենք Վասպուրական աշխարհի 3 թեմերն՝ Ակիոյ, Բժնունեաց եւ Գողթան եպիսկոպոսների, եւ Այրարատի եւ մէկ՝ Արշարունեաց եպիսկոպոսի թեմը: Առաջին երկուսի անունները մենք յայտնաբերեցինք «Տեառն Ներսէսի Հայոց Կաթողիկոսի Թոռոյ Մեղադրութեան Առ Եպիսկոպոսունսն»ում⁴⁰, իսկ միւս երկուսինը՝ 554ի Դուինի Բ. Ժողովի արձանագրութիւնում⁴¹:

Իրաւասութեան եւ հովանատրութեան մեր կողմից վերականգնուած տարածքների աշխարհագրութիւնը լուրջ փոփոխութիւնների է ենթարկուում Բիզանդիոնի դէմ Սասանեանների կողմից տարուող վերջին երկու՝ 572-91ի քսանամեայ եւ 603-28ի քսանհինգամեայ պատերազմների ժամանակաշրջանում, որոնց արդիւնքում Առաջատր Ասիայի գերտէրութիւնները առաջին անգամ 387ից իվեր վերանայեցին իրենց միջեւ հաստատուած միջպետական սահմանը հայոց եւ վրաց աշխարհներում:

Չնայած 554ի Դուինի Բ. ժողովը պաշտօնապէս նշովել էր Քաղկեդոնի հաւատոյ հանգանակը, որի հետեւանքով կաթողիկոսանիստ Դուինը իր հովանու ներքոյ գտնուող աթոռների հետ մէկտեղ խզել էր յարաբերութիւնները Ընդհանրական եկեղեցու հետ, մենք վստահօրէն կարող ենք պնդել, որ Բիզանդիոնի քաղաքական եւ կրօնական ազդեցութիւնը շարունակում էր գերիշխել Պարսից Հայքում եւ Սասանեանների տիրապետութեան տակ գտնուող միւս երկու քրիստոնեայ երկրներում՝ Վիրքում ու Ադուանքում: Հակառակ դէպքում՝ հայոց վեհափառ Յովհաննէս Բ. Գաբելեանը եւ 571-72ի եւ պարսկահպատակ երեք քրիստոնեայ ժողովուրդների ապստամբութեան ղեկավար Վարդան Մանիկոնեան կրտսերը պարտութիւնից լետոյ քաղաքական ապաստան չէին փնտռի Կոստանդնուպոլսում՝ կայսեր Յուստինոս Բ.ի (565-78) արքունիքում, ինչպէս որ Ասորաց եկեղեցու Եփեսոս քաղաքի եպիսկոպոս Յովհաննէ (մօտ. 507-86) վկայում *եկեղեցական Պալմոնութիւնում*⁴²: Աւելին՝ Բիզանդիայի մայրաքաղաքում նրանք «գրատր համաձայնութիւն տուեցին՝ խոստովանել երկու բնութիւն»՝ կարդում ենք «Պատմութիւն Սուրբ Գրիգորի Օրերից Սկսած Մինչեւ Այժմ»ում (Διήγησις ὁποῦ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἀγίου Γρηγορίου μέγρου τοῦ νυν...), որը գրուել է մօտ. 700ին անյայտ հայ-քաղկեդոնիկ մատենագրի կողմից⁴³, իսկ հայագիտութիւնում այսօր առուել յայտնի է *Պալմոնութիւն Հայոց Հարցի Մասին* վերնագրով:

Սասանեան Իրանին պարտութեան մատնած ու 591ին խաղաղութիւն պարտադրած Մօրիկ կայսրին (582-602) արդէն չէր կարող բաւարար թուալ վաղուց հանգուցեալ Յովհաննէս Բ. կաթողիկոսի «գրատր համաձայնութիւն»ը: Ահա թէ ինչու «*հրաման ելանէ դարձեալ ի կայսրէն... (ինչպէս որ է.*

դարակէսին Սեբէոս եպիսկոպոսն է գրում – Ա.Շ.) քարոզել գծողուն Քաղկեդոնի յամենայն եկեղեցիս Հայաստան երկրի <...> Բաժանեցաւ ապա եւ աթոռ կաթողիկոսութեանն յերկուս. անուն միոյն Մովսէս, եւ միւսոյն՝ Յովհան: Մովսէս ի Պարսից կողմանէ, եւ Յովհանն՝ Յունաց»⁴⁴: 685ի ժամանակագրութիւնի հեղինակը, ենթադրաբար՝ հայ վարդապետ Փիլոն Տիրակացին, անյիկշտ է արտայայտուած. «Եւ Բ կաթողիկոսը նստան ի Հայս, Մովսէս ի Դունի՝ ի Պարսից կողմանն, ուղիղ հաւաքով, եւ Յովհան ի Հոռովմնց կողմանէ՝ Քաղկեդոնի աղանդովն»⁴⁵:

Հայ-քաղկեդոնական գրական ասանդոյթը հետեւեալ կերպ է մեկնաբանուած այդ բաժանումը. «Կայսրը նամակներով հրաման ուղարկեց, որպէսզի Հայոց բոլոր եպիսկոպոսները եւ Մովսէս կաթողիկոսը իր դպիրների հետ ներկայանան Կոստանդնուպոլիս: Իսկ Մովսէս կաթողիկոսը ուշադրութիւն չդարձրեց հրամանին՝ ասելով. «Ես չեմ անցնի [սահմանային] Ազալ գետը...»: Վասպուրական աշխարհի եպիսկոպոսները եւ նրանք ովքեր գտնուում էին Պարսից տիրապետութեան տակ, նմանապէս չցանկացան գնալ: Իսկ Տարսուսի եպիսկոպոսները եւ ովքեր որ [նոր սահմանազատման հետեւանքով] գտնուում էին հռոմայեցիների տիրապետութեան տակ, գնացին Կոստանդնուպոլիս: Երկար զննելուց յետոյ նրանք հռոմեաներից համոզուեցին եւ ստորագրեցին ու երդմամբ համամիտ դարձան նրանց: Երբ նրանք վերադարձան Հայաստան, Մովսէսը նրանց չընդունեց, նոյնպէս եւ՝ Պարսկահայաստանի միւս եպիսկոպոսները: Նրանք իրենց կաթողիկոս ծեռնադրեցին Յովհաննէսին՝ Կոզմիոսի Բագարան գիւղից: ԺԴ [14], տարի, մինչեւ Մարտիկոս կայսեր վախճանը, նրանց միջեւ յարաբերութիւնները սրուած էին՝ Քրիստոսի երկու բնութիւնների եւ Քաղկեդոնի ժողովի հարցում»⁴⁶:

Եթե Մովսէս Բ. Եղիվարդեցու (574–604) հայրապետական աթոռը պահպանուեց Դուինում՝ Սասանեան Իրանի սահմանների ներքոյ, ապա՝ քաղկեդոնիկ կաթողիկոս Յովհան Բագարանցունը, ինչպէս որ հետեւում է Պարմութիւն Սեբէոսի ենթահողից, Ասանի մայր տաճարը դարձաւ⁴⁷: Այս գիւղը, ինչպէս նաեւ Յովհանի ծննդավայր Բագարանը ողջ Կոզմիոս գաւառի հետ մէկտեղ, 591ին Կոստանդնուպոլսի եւ Տիգրանի միջեւ կնքուած խաղաղութեան համաձայնագրով, յայտնուել էին Բիզանդական Կայսրութեան սահմանների ներքոյ:

Ե՛ւ քաղկեդոնիկ, ե՛ւ ոչ-քաղկեդոնիկ մատենագրերից մէջբերուած հատուածները թոյլ են տալիս եզրակացնել, որ կաթողիկոսանիստ Դուինի իրաւասութեան տակ գտնուող տարածքը արեւմուտքում կտրուկ սահմանափակուեց՝ 591ին Կոստանդնուպոլսի եւ Տիգրանի միջեւ Հայկական Լեռնաշխարհի նոր սահմանազատմամբ: Մեր կողմից արդէն վերականգնուած է Մեծ Հայքի այն աշխարհների ցանկը, որոնք արքայից արքայ Խոսրով Բ. Փարուէզը (590–628) զիջեց Մօրիկ կայսեր.՝ Այրարատը (բացառութեամբ Արածոյ Կողմն, Մազազ, Ոստան Հայոց, Ուրծաձոր եւ Շարուրդաշտ գաւառների), Աղծնիքը՝ Ասորաց Մարզպանութեան կազմում գտնուող իր բոլոր

արեւելեան գաւառներով, Տայքն ու Տուրուբերանը⁴⁶: Այսպիսով, այս շրջանների թեմերը դուրս մնացին կաթողիկոսանիստ Դուինի իրաւասութիւնից, ենթարկուելով Աւանում հաստատուած հայրապետական աթոռին:

Հարկ է աւելացնել, որ հիւսիս-արեւմտեան ուղղութեամբ կտրուկ սահմանափակուեց նաեւ այն տարածքը, որը գտնուում էր կաթողիկոսանիստ Դուինի հովանու ներքոյ: Բանն այն է, որ, ըստ մեր ճշգրտումների, Սասանեանները 591ին Բիւզանդիային զիջեցին նաեւ Վրաց Մարզպանութեան զգալի շրջաններ՝ Արգուէթը, Գոգարէնէն (պատմ.՝ Գուգարքը), Շիղա Քարթլին (բացառութեամբ Ձելէթ գաւառի) եւ Մեսխէթին⁴⁹:

Սակայն բանը չհասաւ նրան, որ Մօրիկը եւս մէկ հակաթոռ հիմնէր Վրաց Մարզպանութիւնից ձեռք բերած հողերում: Պատճառը - մեր խորին համոզմամբ - այն էր, որ վրաց կաթողիկոսների նստավայր Մցխէթը, ի տարբերութիւն Դուինում հայոց վեհարանի, 591ից յետոյ յայտնուել էր Բիւզանդիայի նոր սահմաններում: Պատահական չէ, որ, ինչպէս երեւում է հայ պաշտօնակցին հասցէագրած վրաց կաթողիկոս Կիրիոն Ա.ի պատասխան թղթերից, Մցխէթի աթոռի իրաւասութեան տակ գտնուող 35 եպիսկոպոսներից միայն մէկն էր, ով - չնայած բիւզանդական հպատակութեանը - դեռ շարունակում էր կտրուկ քննադատական դիրքորոշում ցուցաբերել Քաղկեդոնի բանաձեւի նկատմամբ: Դա Հայոց Մարզպանութեան սահմանին կից (591ի դրութեամբ)՝ Յուրտաւի թեմի առաջնորդ, հայազգի Մովսէսն էր. «միանգամայն և եւ եպիսկոպոսունք են 'ի Վիրս, Մովսէսդ այդ ուստի գլուս միայն ուսեալ եւ ուղղափառ եւ այլքս ամենեքեան հերծուածող»՝ դիմում է կաթողիկոս Կիրիոնը Աբրահամ Ա.ին⁵⁰:

Երբ Կիրիոնը առաջարկում է Աբրահամին Քաղկեդոնի հաւատոյ հանգանակի շուրջ պաշտօնական թղթակցութեանը վերջ դնել, վերջինիս պատասխան քայլը չի ուշանում: Աբրահամի եւ վրկանաց (*միջ.-պարս.՝ Gurgān*) նախկին մարզպան Սմբատ Բագրատունու (599-607) կողմից նախաձեռնած Դուինի Գ. ժողովին ընդունուեց պատմական որոշում՝ վրաց կաթողիկոսին բանադրանքի ենթարկելու. «եւ անէծս ցաւագինս ուղղափառ դաւանողաց մերոց նահանգիս ի վերայ եղին» ոչ բնաւին իսկ ընդ նոսա միաբանի, որք զկնի Կիրիոնի չարափառի չեղեցան, եւ ո՛չ հաղորդակից նոցա լինել, եւ ո՛չ ի փորեւաղիկ վաճառս ընդ նոսա բերիլ, եւ ո՛չ խնամութեամբք իւիք ազգակցիլ. զի մի՛ ի ձեռն այսպիսեաց ինչ մերձաւորութեանց ընդ միմեանս հարեալք...»: Ամենավաղ հեղինակն, ով բառացիօրէն մէջբերում է տոյն փաստաթուղթը՝ հայոց կաթողիկոս Յովհանէս Ե. Դրասխանակերտցին է (898-929)⁵¹:

Իսկ Պարմութիւն Հայոց Հարցի Մասինի յունադասան հեղինակը նոյն է. դարավերջին շատ համառօտ կը գրի. «...երբ հերեպիկոս Աբրահամը կաթողիկոս դարձաւ: Այդ նոյն փորին նա սրիպեց [իր իրաւասութեան տակ գտնուող] եպիսկոպոսներին, երեցներին եւ վանահայրերին նզովել Քաղկեդոնի ժողովը, հակառակ դէպքում հեռանալ [Մարզպանական Հայաստան]

երկրից: Նրանք նգովեցին եւ վեճը դադարեց»⁵²: Փոխարէնը Գիրք Թոթոցում պահպանուել է «Կանոնք Որ Եղան Ի Դունի, Մինչդեռ Մտածութիւն Էր Ժողովելոյ Եպիսկոպոսացն Կարգել Կաթողիկոս Հայոց Յետ Մահուանն Մովսէսի Կաթողիկոսի Եւ Խափանեցան Այնմ Անգամ»ը, որի նախաբանում մանրամասն գրուած է. «այժմ բազումք ընդ խոստովանողս եւ ընդ ընդունալս ժողովոյն Քաղկեդոնի... հաղորդեցան յաշխարհէս մերմէ. Ռմանք կամատրութեամբ յաղագս սնոյի փառասիրութեան եւ աշառութեան եւ կէսք ակամայ բռնադատեալք 'ի նոցանէ. եւ այլք առ քրգիւրութեան եւ կամ անձեռնհաս լինելոյ. վասն որոյ ժողովեցաք եպիսկոպոսքս 'ի մայրաքաղաք Եկեղեցիս Դունեայ»⁵³:

Նամակային փաստաթղթերի վաղ միջնադարեան այս կոթողում պահպանուել է նաեւ Դունի Գ. ժողովին աւարտման շրջաբերականը՝ «Թուղթ Շրջագայական Տեսուն Աբրահամու Հայոց Կաթողիկոսի»ն լիովին հաստատում է Դրասխանակերտցու Պարմութիւն Հայոցից մէջբերուած վճիռը: Ծաւալուն ուղերձի վերջում էլ ասուած է. «Վասն որոյ եւ գլառաջագոյն սահմանն վարդապետացն մերոց, զոր ի վերայ Հոռոմին հապին... մեք զնոյն ի վերայ Վրաց հրամայեցաք, ամենեւիմք մի' հաղորդել ընդ նոսա, մի' յաղաթս, մի' ի կերակուրս, մի' յըմպելիս, մի' ի բարեկամութիւն, մի' ի դայեկութիւն, մի' աղաթիւք երթալով ի Խաչն, որ ի Մցխիթայի տեղեալքն համբալի, մի' ի Մանգղեաց խաչն, եւ մի' ի մեր Եկեղեցիս գնոսա ընդունել, այլ եւ ամուսնութեամբ ամենեւիմք հեռանալ, բայց միայն գնել ինչ, եւ կամ գնոյ քալ որպէս Հրէից: Նոյն հրաման եւ վասն Աղուանին անշարժ կացցէ...»⁵⁴:

Լիովին կարելի է հաստատուել, որ դասանական տարակարծութիւնները թոյլ տուեցին Կիւրիոնին դառնալ Վրաց Եկեղեցու անդրանիկ քահանայապետը, ով, Սամոէլի հայրապետութեան ժամանակներից իվեր, չճանաչեց կաթողիկոսանիստ Դունիի *primus inter pares* լինելը, ինչը մասամբ սահմանափակում էր Մցխէթի աթոռի ինքնագլխութեան իրաւունքները: Աւելին՝ Կիւրիոնը հասաւ, եթէ արտայայտուենք ժամանակակից եզրաքառերով, Վրաց Եկեղեցու ազգայնացմանը՝ վրացացմանը: Դրա վառ վկայութիւնն է վրացերէնին զուգահեռ հայերէնի պաշտօնական կիրառման արգելքը Յուրտաւի թեմում: Ճիշտ է, Կիւրիոնը Աբրահամին ուղարկած իր առաջին պատասխան թղթում հակառակն է փորձում պնդել. «մեր զպաշտաւնն [հայերէն] չէ փոխեալ: Բայց զի որ եպիսկոպոսն եղել [ի Յուրտաւ], վրացի ուսումն գիւրէ եւ հայ նոյնպէս եւ երկոքումք դպրութեամբք պաշտաւնն կաբարի»⁵⁵: Սակայն պարզում է, որ Յուրտաւում այդ նորանշանակ եպիսկոպոսը (յունադասան) ասորի էր, «դպրութիւն զի եւ վրացերէն չգիւրէ՝ որպէս արժան է, թո՛ղ թէ հայերէն, եւ այն յայր է»: Ահա այսպէս էր վրկանաց մարգպան Սմբատ Բագրատունուն բողոքում Յուրտաւում պաշտօնագլուրկ եղած Մովսէս եպիսկոպոսը»⁵⁶:

Եւ այսպէս, 607ին կաթողիկոսանիստ Դունիը զրկուեց Վրաց Եկեղեցու հանդէպ իր հովանաւորութիւնից: Փոխարէնը, շատ շուտով նրան կը յա-

ջողովի վերականգնել սեփական իրաաստօթիւնը Մեծ Հայքի կենտրոնական ու արեւելեան գաւառների հանդէպ, ինչը խախտուել էր վերոյիշեալ 591ի համաձայնութեամբ: Արդարեւ, 603-28ի քսանհինգամեայ պատերազմի ընթացքում պարսից խոսրով Բ. շահինշահը, նուաճելով Բիւզանդիային 591ին զիջած Մեծ Հայքի աշխարհները, լաւ գիտակցելով, որ քաղկեդոնական կաթողիկոսութեան յետագայ գործունէութիւնը թոյլ կը տայ Կոստանդնուպոլսին ամրացնել իր ռազմաքաղաքական դիրքերը Հայկական Լեւոնաշխարհի տարածաշրջանում, լուծարեց Ասանում Մօրիկի կողմից հիմնած այդ հակաթողութիւնը:

Այս հաշտով տասնամեակներ անց Պապմութիւն Հայոց Հարցի Մասինի անանուն հեղինակը կը գրի. «Նրանք՝ (պարսիկները - Ա.Շ.) գրաւեցին բազմաթիւ այլ քաղաքներ, [գերեցին] նաեւ Յովհաննէս կաթողիկոսին, որը թէպէտ Հայաստանում էր գտնուում, բայց ենթարկուում էր հռոմայեցիներին: Այդ ժամանակ էր, որ հերերփիկոս Աբրահամ կաթողիկոսը սփոպեց Յովհաննէսի բաժնի եպիսկոպոսներին նզովել Քաղկեդոնի ժողովը, հակառակ դէպքում հեռանալ Հայաստանի շրջաններից: Վերջիններս չհամաձայնուեցին եւ նրանցից ոմանք անցան Տայք, ոմանք՝ հռոմոնց երկիրը եւ վախճանուեցին օտարութեան մէջ»⁵⁷:

Յունադաւան հայը թուագրում է այս իրադարձութիւնը իրար հակասող երկու տարբերակներով. Փոկաս կայսրի գահակալման 5րդ տարում՝ 606/7ին, եւ խոսրով Բ. արքայից արքայի՝ 20րդ տարում՝ 609/10ին: Ժամանակակից Սեբէոսը տալիս է երկրորդ տարբերակին մօտ թուագրում՝ խոսրովի 21րդ տարում⁵⁸, այսինքն՝ 610/1ին: խոսրով Բ.ի գահակալման 20րդ տարին աւարտուեց 610ի Փետրուարի 14ին: Աւելին՝ Պապմութիւն Հայոց Հարցի Մասինի ենթահոդից երեւում է, թէ այս դէպքերը տեղի են ունեցել 607ին Դուինում Աբրահամի կաթողիկոս ընտրուելուց 3 տարի անց: Հետեւաբար, Ասանի հայրապետական աթոռը դէ-եուրէ լուծարուեց 610ին, չնայած որ նրա առաջնորդ Յովհանը արդէն միջանի տարի աքսորի մէջ էր⁵⁹:

Ասանի Կաթողիկոսութեան լուծարումը, անկասկած, պէտք է որ թոյլ տար Աբրահամին վերականգնել իր աթոռի եկեղեցական ու կանոնական իրաաստօթիւնը 591ին Բիւզանդիային անցած Մեծ Հայքի աշխարհների հանդէպ՝ Այրարատի (բացառութեամբ այն հինգ գաւառների, որոնք առանց այդ էլ 591ից յետոյ Հայոց Մարզպանութեան կազմում էին), Աղծնիքի (թուրք արեւելեան գաւառները, որոնք մինչեւ 591ը Ասորաց Մարզպանութեան մաս էին կազմում), Տայքի ու Տուրուքերանի:

* Պապմութիւն Հայոց Հարցի Մասինից մէջբերուած հատուածից այնպիսի տպատրութիւն է ստեղծում թէ Տայքը կաթողիկոսանիստ Դուինի իրաաստօթեան տակ չվերադարձաւ: Սակայն, երբ «...Աբրահամ կաթողիկոսը սփոպեց Յովհաննէսի բաժնի եպիսկոպոսներին նզովել Քաղկեդոնի ժողովը, հակառակ դէպքում հեռանալ Հայաստանի շրջաններից», նրանց մի մասը Տայոց աշխարհի հեռացաւ միայն այն պարզ պատճառով, որ 607ին սա-

սանեան բանակը դեռ չէր հասցրել այդ երկրամասը գրաւել: Իդէպ՝ Սեբէ-
նոսի վկայութեամբ, Խոսրով Բ.ի գահակալութեան հենց 18րդ տարում
(607/8ին) միայն պարսիկները ստանձնեցին Տայքի սահմաններից դէպի
հարաւ գտնուող Կարնոյ քաղաքի (Թեոդոսիոպոլսի) երկար պաշարումը⁶⁰:

Դուինի կողմից Տայոց թեմի նկատմամբ իրաասութեան վերականգ-
նման օգտին է խօսում նաեւ այն փաստը, որ *Կանոնագիրք Հայոցում* Կոս-
տանդ Բ. կայսեր (641-668) գահակալման 4րդ տարով (645ով) թուագրուող
«Կանոնք Դրմայ Սուրբ Ժողովոյն»ը ստորագրած եպիսկոպոսների ցանկում
յայտնաբերում ենք Տայոց եպիսկոպոս Տէր Իսրայէլի անունը⁶¹:

Աւանի Կաթողիկոսութեան լուծարման տարեթուի վերականգնումը թոյլ
է տալիս մեզ վերականգնել նաեւ նրա հիմնադրման ժամանակը, ինչը
պատմագիտութեան վիճելի հարցերից է⁶²: Սեբէոսը տուեալներ չի թողել,
իսկ *Պատմութիւն Հայոց Հարցի Մասին*ից տեղեկացանք, որ «ԺԴ [14] *Կարի,*
մինչեւ Մարիկիոս կայսեր վախճանը, նրանց՝ (Յովհաննէսի ու Մովսէսի –
Ա.Շ.) *միջեւ յարաբերութիւնները սրուած էին...*»: Ստացում է որ Յովհանն
ընտրուեց Աւանի կաթողիկոս 588ից ոչ ուշ. չէ՞ որ Մօրիկ կայսրը սպանուել է
602ի տարեվերջին:

Ըստ Դրասխանակերտցու տուեալների, Յո(վ)հանը գահակալել է 26
տարի եւ վախճանուել Աբրահամ Ա.ի մահուան տարում⁶³, այսինքն՝ 615ին:
Այդ դէպքում ստացում է, որ կայսրը Յովհաննին նստեցրեց Աւանի հայ-
րապետական աթոռին 589ին: Բայց դա չէր կարող պատահել ո՛չ 589ին, ո՛չ
էլ 588ին. չէ՞ որ Մօրիկը խաղաղութեան պայմանագիրը Խոսրով Բ.ի հետ
կնքեց 591ին, որով եւ Աւանը Բիզանդիայի սահմաններում յայտնուեց: ԺԱ.
դարասկզբի մատենագիր Ասողիկի մօտ պահպանուել է տարիների այլ
քանակ⁶⁴: Տեսանք արդէն, որ Աւանի կաթողիկոսն աթոռը զբաղեցրեց
մինչեւ իր գերեվարուելը պարսիկների կողմից Կարինում (Թեոդոսիոպոլ-
սում) 610ին, այլ ոչ թէ մինչեւ իր վախճանը՝ 615ին: Հետեաբար, Յովհաննի
հայրապետութեան 16 տարիները, ըստ Ասողիկի, հարկաւոր է հաշուել
594ից մինչեւ 610ը: Ստացում է, որ Աւանի հակաթոռը հիմնուել է 594ին:

Կարծում ենք թէ Աղուանից եկեղեցական համայնքը՝ Մցխէթի աթոռի
յաջողութիւններով ոգեւորուած, նոյնպէս որոշել էր թօթափել կաթողիկո-
սանսիտ Դուինի հովանաւորութիւնը՝ դաւանաբանական հողի վրայ բա-
ժանման միջոցով: Տեղին է յիշել Աբրահամ Ա.ի շրջաբերականի վերջին նա-
խադասութիւնը. «*Նոյն հրաման եւ վասն Աղուանին անշարժ կացցէ, զի,*–
շարունակում է հայոց հայրապետը,– *պարկառեալ դարձցին ի թիւր ճանա-*
*պարիէն»*⁶⁵: Այդ էր պատճառը, որ սոյն շրջաբերականի լրիւ կրկնօրինակը
տեղ գտաւ Մովսէս Դասխուրանցու *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհիի* Բ.
գրքի ԽԷ. գլխում⁶⁶:

Սակայն Աղուանից եկեղեցու Պարտափ աթոռի⁶⁷ դէպքում կաթողիկո-
սանսիտ Դուինն աւելի վճռական գտնուեց՝ դիմելով Տիգրանի աջակցութեա-
նը: Վերջինս իր հերթին շահագրգռուած էր՝ Քաղկեդոնի բանաձեւը մերժող

Քրիստոնեայ Արեւելքի բոլոր ժողովուրդների ռազմական ուժերը համախմբելու եւ քիզանդական ճակատում կիրառելու: 614ի Մայիսին Երուսաղէմը գերելուց յետոյ, Խոսրով Փարուէզը իր արքունիքում նախաձեռնեց մեծ ժողով՝ իրեն հպատակ եւ 603ից իվեր՝ քիզանդական պատերազմի ընթացքում նուաճուած քրիստոնեայ երկրների եպիսկոպոսների մասնակցութեամբ:

Տիգրանի ժողովի մասնակիցների շարքում էին - ըստ Սեբէոսի - արքունի բժշկապետ Խոսրով-Շումը (*միջ. պարս. Husrav-Šōm*)՝ նոյնինքն Սմբատ Բագրատունին որպէս ոստիկան⁶⁸, եպիսկոպոս Կոմիտաս Մամիկոնեանը, Երուսաղէմի պատրիարք Զաքարիան (609-32), եգիպտական Աղեքսանդրիայի հոգեւոր վերնախաւը, մեզ հետաքրքրող Աղուանից կաթողիկոս Վիրօն (595-629)⁶⁹: Օրակարգում միայն մէկ հարց կար. «Զրադաշտի երկրում» վճռել քաղկեդոնութեան եւ հակաքաղկեդոնութեան էութիւնը: Արդիւնքում, երկրորդ դաւանանքի կողմնակիցները, բնականաբար, սասանեան իշխանութիւնների ճնշման տակ, փայլուն յաղթանակ տարան⁷⁰:

Ժողովն աւարտելիս՝ Խոսրով Բ.ն հրահանգեց՝ յայտարարելով հակաքաղկեդոնութիւնը որպէս գերակայ ուսմունք պարսկահպատակ բոլոր քրիստոնեաների համար. «*Եթէ ամենայն քրիստոնեայք, որ ընդ իմով իշխանութեամբս են՝ հաւաք զՀայոցն կայցին*»⁷¹: Կաթողիկոսանիստ Դուինը, այսպիսով, իր հակաքաղկեդոնական դիրքորոշմանը կարողացաւ իրաւաբանական ձեւակերպում տալ պարսից արքունիքի կողմից, որպէս «հաւատ զՀայոցն»՝ ամրացնելով իր դիրքերը Քրիստոնեայ Արեւելքի տարածքում:

Առաջիններից մէկը, ով պէտք է որ կատարէր արքայից արքայի հրամանը, Աղուանից կաթողիկոս Վիրօն էր, քանզի, Սեբէոսի վկայութեամբ, նա Տիգրանի ժողովում Քաղկեդոնի կողմնակիցների շարքերում էր նստած⁷²: Ահա թէ ինչու վրաց կաթողիկոս Արսէն Ա. Սափարելին (860-87) *Վրաց (Քարթլիի) Յեւ Հայոց (Սոմխիթի) Բաժանման Մասին* (განყოფილებაჲს ქართველთა და სომხთათვის) գրքում յետագայում կը գրի թէ Կոմիտաս Ա.ին յաջողուեց Աղուանից Եկեղեցին վերադարձնել միաբնակութեան⁷³, այսինքն՝ հակաքաղկեդոնական դաւանանքի: Վրաց կաթողիկոսի այս խօսքերը հաստատում են հայոց հայրապետ Անանիա Ա. Մոկացու (946-68) ...*Յաղագս Ապստամբութեան Տանն Աղուանից...* երկում⁷⁴:

Անկասկած, Մցխէթի հայրապետական աթոռը, յայտնուելով սասանեան գրաւող իշխանութեան տակ, նոյնպէս պէտք է կատարէր Խոսրով Բ.ի հրահանգը: Վաղ միջնադարեան վրաց մատենագրերը պատահականօրէն չեն գրում, թէ Քարթլիի Էրիսմթաարի (վրաց իշխան) Ստեփանոս Ա. Մեծը (591-627) պարսիկների կողմից Երուսաղէմի գերութիւնից յետոյ ճանաչում է արքայ Քարսէի (նոյնինքն Խոսրով Բ.) գերիշխանութիւնը⁷⁵:

Զնայած Սասանեանների հերթական պարտութեամբ 628ին հաշտութեան նոր պայմանագրով վերականգնուեց քիզանդա-պարսկական սահմանի *ստաւրոս-քուծն*՝ կայսր Հերակլիոս Ա.ն (610-41) չկրկնեց նախորդի՝

Մօրիկի, սխալը եւ Բիւզանդական Հայքում չհիմնեց քաղկեդոնական աթոռ: Եւ դա այն դէպքում, երբ, մեր խորին համոզմամբ, այդպիսի նախագիծ Կոստանդնուպոլսի օրակարգում կար: Մեր համոզմունքի գլխատոր փաստը, Դուինի կաթողիկոս Եգր Ա. Փռաժնակերտցուն (630-41) Մժէժ Գնունու վերջնագիրն է, ով 631ին Հերակլիոսի կողմից ինքնավար իշխանութեան հիմնադիր-կառավարիչ էր հաստատուել պարսիկներից ազատագրուած Մեծ Հայքի գաւառներում⁷⁶: Մժէժի վերջնագրում ասուած էր՝ «...երթալ նմա յերկիր սահմանացն Յունաց,- վկայում է Սեբէոսը,- եւ հաղորդել արինաւք ընդ կայսեր. ապա թէ ոչ՝ արասցուք մեզ (յունաց հպատակներիս - Ա.Շ.) այլ կաթողիկոս. եւ դու կա՛լ զիշխանութիւնդ քոյ ի Պարսից կողմանէ [միայն]»⁷⁷:

Եգր Ա.ն՝ սասանեան հպատակն, ակնյայտօրէն, խուսափելով 594ի վիճակի կրկնութիւնից, ի տարբերութիւն այն օրերի կաթողիկոս Մովսէս Բ.ի, մեկնեց Հերակլիոսին ընդառաջ եւ «...հաղորդեցաւ ընդ նմա արինաւք»⁷⁸: Ճիշտ է, մինչ այդ, ձեականօրէն, նա խնդրեց կայսրից՝ ուղարկել իրեն «ձեռնարկ հաւատոյ», որում «...նզովեալ զՆեսպոր եւ զամենայն հերծաւ-ծողս [զԵտիէն], բայց ոչ էր նզովեալ զԺողովն Քաղկեդոնի»⁷⁹: Դրա համար էլ յետագայում Յովհաննէս Ե. Դրասխանակերտցին մեղադրական խօսքեր կ'արտայայտի իրենից հեռաւոր նախորդողի հասցէին. «Իսկ Եգրի եւ իւրա-յոցն ւրդիւրաբար իմն իբր անծանաթ Գրոց Ասորուծայնոց, ո'չ կարացեալ ի միւր առնուլ զխորամանկ հնարիմացութիւն հերծաւծոյն, որ ընդ կայսե-րական ձեռագրին իբրեւ ընդ գրուանաւ էր թագուցեալ...»⁸⁰:

Աւելին՝ Հերակլիոսին յաջողութեամբ, ըստ 685ի ժամանակագրութիւնի հեղի-նակ (ենթադրաբար հայագգի վարդապետ Փիլոն Տիրակացին) գումարել «... ժողով ի Թէոդոսուպաւոյս, որ այժմ ասի Կարնոյ քաղաք, բազում եպիսկո-պոսաց, առ Եգրիւ կաթողիկոսի, Հայոց եւ Հռոմոնց եւ Ասորոց, յորում Հայք Քաղկեդոնիկք եղեն...»⁸¹: Յունադասան հայ անանունը շուրջ 700ին կը մանրամասնի. «Երեսուն օր նրանք քննեցին այդ (Քաղկեդոնի ժողովի - Ա.Շ.) հարցը եւ հայերը համոզուեցին [սուրբ հայրերի] գրքերից եւ իրենց ձեռքով ստորագրեցին ու երդուեցին այլեւս այդ մասին երբեք չհակաճա-նել»⁸²:

685ի ժամանակագրութիւնի հեղինակը այս իրադարձութիւնը թուագրում է Հերակլի(ոսի) գահակալման 19րդ տարով⁸³: 628/9ով: Սակայն ժողովին մասնակից Եգր կաթողիկոսը՝ այդ տարում դեռ ընտրուած չէր: Թուագրման միւս երկու տարբերակները վկայում է Պապմութիւն Հայոց Հարցի Մասիւնը՝ Խոսրովի մահուան 4րդ տարին (631/2) եւ Հերակլի(ոսի) թագաւորութեան 23րդ տարին (632/3)⁸⁴: Այսպիսով, թուագրման հիմք կարելի է ընդունել շուրջ 632ը:

Մեր խորին համոզմամբ՝ 632ի Թէոդոսիոպոլիսի Բ. ժողովում եկեղե-ցական յարաբերութիւններին այսպիսի իրաւաբանական ձեւակերպում տալով, կաթողիկոսանիստ Դուինը հետապնդում էր մէկ գլխատոր նպա-

տակ՝ խուսափել սեփական իրաւասութեան հերթական զրկումից՝ այն թեմերի հանդէպ, որոնք գործում էին Սասանեանների կողմից 628ին Բիզանդիային կրկին յանձնուած հայոց գաւառներում: Դա Դուինին յաջողութեամբ: Փաստն այն է որ 645ի Դուինի Դ. ժողովում մասնակից եպիսկոպոսների ցանկում, Տայոց թեմի առաջնորդ Տէր Իսրայէլից բացի, կային Ա(ր)2(ա)մունեաց, Բզնունեաց, Խորխոռունեաց, Հարքայ, Մարդաղոյ եւ Պալունեաց եպիսկոպոսների անուններն⁸⁵, ովքեր գլխատրում էին 628ին Բիզանդիային կրկին յանձնուած Տուրուբերան աշխարհում գործող թեմերը. ժողովի արձանագրութիւնում տեղ է գտել նաեւ Բագրատունեաց եպիսկոպոս Սեբէոսի անունը⁸⁶: Այս թեմը դարձեալ տեղադրում է Բիզանդիայի վերականգնուած սահմաններում:

Մեր համոզմունքներն ամրապնդում են նաեւ այն փաստով, որ Եզրին յաջորդող Ներսէս Գ. Տայեցին (641-61) շտապեց Քաղկեդոնի հաատոյ հանգանակը դարձեալ բացէիքաց նզովել (648ի Դուինի Ե. ժողով)⁸⁷: Բանն այն է, որ հայոց մարզպան Թէոդորոս Ուշտունուն (631-40), մօտ 640ին յաջողութեամբ էր իր իշխանութեան տակ առնել նաեւ Բիզանդական Հայքը, իսկ մէկ տարի անց՝ Կոստանդ. Բ.ի կողմից հաստատուել պաշտօնում⁸⁸: Ակնյայտ է, որ աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակում, երբ մահմեդականները Բիզանդիայի արեւելեան նահանգներն էլ էին ասպատակել, քաղաքամայր Դուինով կազմաւորուած հայոց միացեալ իշխանութեան գոյութիւնը իսպառ բացառում էր Կոստանդնուպոլսի կողմից նոր հակաթողի հաստատումը եւ կաթողիկոսանիստ Դուինի իրաւասութեան սահմանների հերթական խախտումը:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Եւ այսպէս, Ե.-Է. դարերում Դուինի պարսկահպատակ հայոց հայրապետների իրաւասութեան տակ գտնուող տարածքները հիմնականում մնացին անփոփոխ, զբաղեցնելով Մեծ Հայքի Սասանեան Իրանին 387ին հասած այն աշխարհներն ու գաւառներն, որոնք ընդգրկուած էին Հայոց Մարզպանութեան կազմում, մի մասն էլ՝ հարեւան Ատրաք ու Ատրպատականի մարզպանութիւնների կազմում: Կաթողիկոսութեան թեմերի քանակը աճում էր, 2. դարասկզբին կազմելով 24, իսկ դարակէսին՝ արդէն 28: Կաթողիկոսանիստ Դուինի իրաւասութիւնը խախտուեց միայն 16 տարով՝ երբ 594ից մինչեւ 610ը Սասանեանների կողմից 591ին Բիզանդական Կայսրութեանը Մեծ Հայքի յանձնուած տարածքներում գործող թեմերը ենթարկուեցին Կոստանդնուպոլսի կողմից հիմնադրուած Ամանի հայ-քաղկեդոնական աթոռին:

Միեւնոյն ժամանակ կաթողիկոսանիստ Դուինի հովանաւորութիւնը տարածում էր 8 թեմերից բաղկացած Աղուանից - մասամբ ինքնագլուխ - Եկեղեցու աթոռանիստ Պարտաւի (մինչեւ 551ը՝ Ճողայի/Չորայի) վրայ: Ե. դարավերջից մինչեւ 607ը այն տարածում էր նաեւ Վրաց - մասամբ ինքնա-

գլուխ - եկեղեցու աթոռանիստ Մցխէթի հանդէպ, որն Ե. դարավերջին բաղկացած էր 12 թեմերից, 2. դարասկզբին՝ 24 թեմերից, բաժանման պահին (յաջորդ Է. դարասկզբին)՝ 35 միաւորներից:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Կոստանդնուպոլիսը ձեռք բերեց միայն Բարձր Հայքն ու Ծովքը, ինչպէս նաեւ Աղձնիքի արեւմտեան գաւառներն, որոնք միասին վերցրած կազմում էին Մեծ Հայքի Թագաւորութեան տարածքի 18,4%ը: Տիգրանը ձեռք բերեց մնացած 12 աշխարհներն ու Աղձնիքի արեւելեան գաւառները՝ տարածքի 81,6%ը (Արսեն Մաгинян, *Раннесредневековая география Армении и стран Южного Кавказа* (Հայաստանի եւ Հարաւային Կովկասի երկրների վաղ միջնադարեան աշխարհագրութիւնը), Սանկտ Պետերբուրգ, «Դմիտրիյ Բուլանին», 2014, էջ 22-4):
- ² «Դուին», *Հայկական Համառօտ Հանրագիտարան Չորս Հատորով*, Հրր. Բ., Երեւան, Հայկական Հանրագիտարան, 1995, էջ 63-5:
- ³ Օրինակ, Կոստանդնուպոլսի ժողովի Բ. կանոնում ասում էր. «Որք արտաքոյ քան ցիւրեանց կարգատրութիւն են եպիսկոպոսք, քան գիւրեանց սահմանս որ եկեղեցիքն են, ոչ պարտ է ի վերայ երթալ եւ շփոթել զեկեղեցիսն...» (Ներսէս արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգեան, *Հայոց եկեղեցական Իրաւունքը*, Բ. Հրատ., Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Հրատ., 2009, էջ 216): Նշուած կանոնական սկզբունքի մասին մանրամասն տե՛ս՝ Николай Адонц, *Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя* (Հայաստանը Յուստինիանոսի օրօք, քաղաքական վիճակը նախարարական համակարգի հիման վրայ), Հայ-վրացական բանասիրութեան աշխատութիւններ, Գիրք ԺԱ., Սանկտ Պետերբուրգ, Տպ. Կայսերական ԳԱ, 1908, էջ 353-9:
- ⁴ «Երիշէ, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց Պատերազմին», *Մարտնագիրք Հայոց, Հրր. Ա. (Ե. Դար)*, Անթիլիաս, Տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսարանի, Լիբանան, 2003, էջ 549-50. նաեւ՝ «Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց», *Մարտնագիրք Հայոց, Հրր. Բ. (Ե. Դար)*, Անթիլիաս, Տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսարանի, Լիբանան, 2003, էջ 2242:
- ⁵ Մաղաքիա Օրմանեան, *Ազգապալում, Հրր. Ա., Բ. տիպ.*, Պէյրոս, Տպ. Սեւան, 1959, էջ 113-4:
- ⁶ Չնայած Օրմանեանը դեռ նախորդ դարասկզբին էր գրել. «...Հայասրան, յունահռոմէական աշխարհէն դուրս երկիր մը, եւ ուղղակի առաքելներէն հապարակուած եկեղեցի մը, նախնական եւ սկզբնական կերպով սեփական եւ ինքնագլուխ հայրապետութիւն ունեցաւ...» (Օրմանեան, էջ 117), պատմագիտութիւնում Հայոց եկեղեցու կողմից այդ ինքնագլուխ (յուն.՝ αὐτοκεφαλία) հայրապետութեան ձեռք բերումը կապում է հենց Պապ թագաւորի 373ի գործողութիւնների հետ (Ադոնց, էջ 361-2. նաեւ՝ Сурен Еремян, «Политические судьбы Великой Армении в III-IV вв.» (Մեծ Հայքի քաղաքական ճակատագրերը Գ.-Դ. դդ.), *Очерки Истории СССР: Кризис Рабовладельческой Системы И Зарождение Феодализма На Территории СССР (III-IX вв.)* (Ակնարկներ ՍՍՀՄ պատմութեան. ստրկատիրական համակարգի ճգնաժամը եւ աւատապետութեան ծագումը ՍՍՀՄ տարածքում, Գ.-Թ. Դարերում), Մոսկուա, ՍՍՀՄ ԳԱ, 1958, էջ 191):

- ⁷ «Փաատոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց», *Մարտնագիրք Հայոց, Հրդ. Ա. (Ե. Դար)*, էջ 398-9:
- ⁸ Նշենք, որ նախորդ ժողովների հոգետր մասնակիցների ցուցակները մեզ չեն հասել: Շահապահանի ժողովի (444) դէպքում, օրինակ, «Կանոնք Շահապահանի» նախաբանում ասում է միայն, որ իս թոռով եպիսկոպոսներ ու երէցներ մասնակցեցին (*Կանոնագիրք Հայոց, Հտր. Ա., աշխ.՝ Վ. Յակոբեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1964, էջ 427*):
- ⁹ Адоиц, էջ 363: Սրանք տեղադրում են Ներքին Հայք (*լատ.՝ Armenia Interior*)՝ Թեոդոսիոպոլիս կենտրոնով նահանգում, որը կայսերական իշխանութիւնները ձեւատրեցին 389ին՝ Բարձր Հայքից:
- ¹⁰ Նոյն, էջ 364: Սրանք էլ տեղադրում են այսպէս կոչուած Նախարարական Հայքի, նոյնիքն սատրապական իշխանութիւնների տարածքում՝ ձեւատրուած 389ին Չորրորդ Հայքից եւ Արեւմտեան Աղծնիքից:
- ¹¹ Նոյն:
- ¹² Ազատ Բոգոյեան, «Քաղկեդոնի Տիեզերական ժողովի Կանոնների Միջնադարեան Հայկական Թարգմանութիւնը», *Էջմիածին, Պաշտօնական Ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, 2016, ՀԳ (Ը), էջ 42*: Անելացնենք, որ Կոստանդնուպոլսի Պատրիարքութեանը 451ին պէտք է որ փոխանցուած լինէին նաեւ Փոքր Հայքի գաւառներից կազմատրուած հռոմէական Հայք Ա. (*լատ.՝ Armenia I*) եւ Հայք Բ. (*լատ.՝ Armenia II*) նահանգների տարածքները: Բանն այն է, որ ի տարբերութիւն 373ին Կեսարիայի մետրոպոլիտից ինքնագլխութիւն ձեռք բերած Մեծ Հայքի, Փոքր Հայքի գաւառները, որոնք 72ից իվեր Հռոմէական Կայսրութեան մաս էին կազմում, շարունակում էին գտնուել նոյն այդ մետրոպոլիտի իրաւասութեան տակ: Միեւնոյն ժամանակ Հայք Ա.ն եւ Հայք Բ.ն ունէին սեփական մետրոպոլիտներ, որոնց աթոռները գտնուում էին Սեբաստիայում եւ Մելիտինէում՝ համապատասխանաբար (Адоиц, էջ 357-60):
- ¹³ «Բարգէն Կաթողիկոս Որմսեցի, [Ա] Թուղթ Հայոց Ի Պարսս, Առ Ուղղափառս, [Բ] Թուղթ Հայոց Ի Պարսս, Առ Ուղղափառս», *Մարտնագիրք Հայոց, Հրդ. Գ. (Զ. Դար)*, Անթիլիաս, Տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսարանի, Լիբանան, 2004, էջ 113-24: Պարսկահպատակ՝ ուղղափառ (հակաքաղեկոնիկ) ասորիներին հասցեագրուած այս երկու թղթերում բանադրանքի էր ենթարկուած Տիեզերական Գ. եկեղեցաժողովում (Եփեսոս, 431) արդէն քննադատուած *երկարնակութիւնը (հին յուն.՝ δῆσο - «երկուս» + φάσις - «ընտփին»)*՝ Նեստոր Արք. Կոստանդնուպոլսեցու (428-31) վարդապետութիւնը Քրիստոսի երկու առանձին, իրարից անջատ ընտփինների վերաբերեալ:
- ¹⁴ Joseph Marquart, *Eröndhr Nach Der Geographie Des Ps. Moses Xorenac'i. Mit Historisch-kritischem Kommentar Und historischen Und Topographischen Excursen* (Էրանշահիրը ըստ կեղծ Մովսէս Խորենացու աշխարհագրութեան. Պատմա-քննադատական մեկնաբանութեամբ եւ պատմական ու տեղագրական երթերով), Բեռլին, Վայդման, 1901, էջ 108-14. նաեւ՝ Адоиц, էջ 225-30:
- ¹⁵ Шагинян, էջ 47-8:
- ¹⁶ Հայերի, աղուանցիների ու վրացիների 482-4ի ապստամբութեան յաջող աւարտը թոյլ տուեց նրանց սասանեան արքունիքի հետ Նուարսակում հաշտութիւն կնքել, որով 487ին Աղուանքում՝ մինչ 510ը, վերականգնուեց արքայական

իշխանութեանը (Сурен Еремян, «Политическая история Албании III-VII вв.» (Աղուանքի քաղաքական պատմութիւնը Գ-Է դդ.), *Очерки истории СССР: кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР* (III-IX вв.), Մոսկուա, ՍՍՀՄ ԳԱ, 1958, էջ 312-4):

¹⁷ Шагинян, էջ 29-30:

¹⁸ «Արքահամ Աղաթանեցի, Թուղթ Երրորդ Առ Կիրիոն Վրաց Կաթողիկոս», *Մարեմագիրք Հայոց, Հրդ. Դ. (Է. Դար)*, Անթիվաա, Տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսարանի, Լիբանան, 2005, էջ 13:

¹⁹ *Կանոնագիրք Հայոց, Հրդ. Բ.*, աշխ. Վ. Յակոբեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1971, էջ 91-2:

²⁰ «Յովհաննէս Գաբեղենացի (Գաբեղեան), Թուղթ... Առ Տէր Աբաս՝ Աղուանից Կաթողիկոս», *Մարեմագիրք Հայոց, Հրդ. Գ. (Զ. Դար)*, էջ 448:

²¹ «Զաքարիա Միտիլենացի (Հռետոր), Ժամանակագրութիւն», *Օրար Աղբիւրները Հայաստանի եւ Հայերի Մասին, Հրդ. Ը.*, *Ասորական Աղբիւրներ, Հրդ. Ա.*, թարգմ. քնագրից, առաջաբան եւ ծանօթ.՝ Հ. Մելքոնեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1976, էջ 312-3: Աղուանքում արքայական իշխանութեան գոյութեան յիշատակումը վկայում է առ այն, որ խօսքը այստեղ գնում է 487ից յետոյ զարգացող իրադարձութիւնների մասին:

²² «Բարգէն Կաթողիկոս Որմսեցի», էջ 124:

²³ Նոյն, էջ 117-21: Չպահպանուած փաստաթուղթը (դատելով Բ. Թղթի ենթահողից), անուղղակիօրէն ժխտում էր 451ին Քաղկեդոնի ժողովի կողմից հռչակուած քրիստոսաբանական՝ «Մի Քրիստոս յերկուս քնութիւնս» բանաձեւն, որն իր հերթին նզովում էր Ե՛ւ վերոյիշեալ միաբնակութիւնը, Ե՛ւ միաբնակութիւնը (*հին յուն.*՝ *μόνος* - «մէկ, միակ» + *φύσις* - «քնութիւն»): Վերջինս Կոստանդնուպոլսի վարդապետ Եաթիգէսի (մոտ 378-454) ուսմունքն էր առ այն, որ Քրիստոս ունի միայն մէկ՝ աստուածային էութիւն: Քաղկեդոնի բանաձեւի անուղղակի մերժումը տեղի էր ունենում բիզանդական Ձենոն կայսեր (474-91) կողմից թողարկուած «Հենոտիկոն»ի (*հին յուն.*՝ *Ενωτικόν* - «միութեան գիր») ոգով («Բարգէն Կաթողիկոս Որմսեցի», էջ 122-4): Հայոց Եկեղեցին Քաղկեդոնի հաատոյ հանգանակը առաջին անգամ բացէիբաց կը նզովի Ներսէս Բ. Բագրեանդացի կաթողիկոսի (548-57) նախաձեռնած Դովինի Բ. ժողովում՝ հստակ Ս. Անուշիրուան (531-79) շահիշխանի գահակալման 24րդ տարում՝ 554ի Մարտի 29ին, ինչպէս որ դա հետեւում է հենց ժողովականից («Ներսէս Բագրեանդացի, Ովստ Միաբանութեան Հայոց Աշխարհիս...», *Մարեմագիրք Հայոց, Հրդ. Գ. (Զ. Դար)*, էջ 419-20):

²⁴ Առաջին այցի նպատակն էր մասնակցել 506ի ժողովին, իսկ երկրորդ այցը տեղի ունեցաւ դրանից մէկ-երկու տարի անց («Բարգէն Կաթողիկոս Որմսեցի», էջ 118, 122):

²⁵ *Simeoni Episcopi Beth Arsamensis Epistola De Barsauma Episcopo Nisibeno Deque Haeresi Nestorianorum* (Սիմէոն եպիսկոպոս Բէթ-Արշամի նամակը Մծինի Բարսումա եպիսկոպոսին նեստորական հերետիկոսութեան շուրջ), ed. et trad. J. Assemani, Արեւելագիտութեան Գրադարան I, Հռոմ, 1719, էջ 354-6:

²⁶ «Արքահամ Աղաթանեցի, Թուղթ Երրորդ Առ Կիրիոն Վրաց Կաթողիկոս», էջ 13:

²⁷ Տե՛ս՝ *Գիրք Թղթոց*, Թիֆլիս, Տպ. Տ. Ռոսինեանց եւ Մ. Շարաձէի, 1901, էջ 185:

- ²⁸ «Արքահամ Աղբաթանցի, Թուղթ Առաջին Առ Կիրիոն Վրաց Կաթողիկոս», *Մատենագիրք Հայոց, Հոր. Դ. (Է. Դար)*, էջ 6-7:
- ²⁹ Գիրք Թղթոց, էջ 167:
- ³⁰ Նոյն, էջ 166:
- ³¹ Սկզբունքորէն, դա հնարատր էր մինչեւ 554ը, երբ Դուինի Բ. ժողովի բանաձեւով Հայոց եկեղեցին բացէիբաց դատապարտեց Քաղկեդոնութիւնը՝ խզելով կապերը ընդհանրական եկեղեցու հետ:
- ³² *Կանոնագիրք Հայոց, Հոր. Բ.*, էջ 244-5: Հարկ է նշել, որ չնայած մասնակիցների թուին ու աշխարհագրութեանը, կանոնների ընդունմանը՝ Թեոդոսիոպոլսում 530ականների կէտերին գումարուած այս ժողովի մասին տեղեկութիւններն իսպառ բացակայում են պատմագրական յուշարձաններում:
- ³³ Алексан Акопян, *Албания-Алуанк В Греко-Латинских И Древнеармянских Источниках* (Ալբանիա-Աղուանքը հունա-լատինական եւ հին հայկական աղբիւրներում), Երեւան, ՍՍՀ ԳԱ, 1987, էջ 128, 136-7:
- ³⁴ «Մովսէսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի», *Մատենագիրք Հայոց, Հոր. ԺԵ. (Ժ. Դար, Պարմագրութիւն երկու Գիրքով, Գիրք Բ.)*, Անթիքիաս, Տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսարանի, Լիբանան, 2012, էջ 421:
- ³⁵ «Փաատոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց», էջ 281-3:
- ³⁶ Վարքագրական սեռի այս յուշարձանը մեզ է հասել ԺԱ.-ԺԲ. դարերի խմբագրութեամբ՝ *Վարք Սուրբ Նիկիոյ* (ցեղօրեմ Ֆրմոնդ Նոնոն) խորագրով:
- ³⁷ «Մոլցեցի յարտուլոս», *յարտուլոս ցեղօրեմ, Երմո 1*, Ե. Կաթողիկոսութեան գաղութներ («Մոլցեցա Քարթիսա», Քարթիս Յիսուպեբա, Հոր. Ա., Հրատ. Ս. Կաթիլիկիոյի), Թբիլիսի, Պետ. Հրատ., 1955, էջ 72-138: Սկզբնաղբիւրում Պետրէն յիշատակում է որպէս վրաց անդրանիկ կաթողիկոս: Սակայն վրաց գրականութեան մեզ հասած հնագոյն յուշարձանում՝ 476ից 483ը ընկած ժամանակահատուածում թուագրուող Եակով Յուրթանիի *Վարք Նուշանիկիում*, անգամ Պետրէն յաջորդող Սամուէլը (474-502) կրում է եպիսկոպոսապետ տիտղոսը (*ձեղն յարտուլոս ագիօգրաֆիկոս Լուիթրատուլոս ձեղնի, Մոնո 1*, Ե. Կաթողիկոսութեան գաղութներ (Հին վրացական վարքագրական գրականութեան յուշարձաններ, Գիրք Ա., Հրատ.՝ Ի. Արուստէ), Թբիլիսի, Վրացական ՍՍՀ ԳԱ, 1963, էջ 27): Այդ իսկ պատճառով միանգամայն արդարացի էր բեղգիացի կովկասագէտ Միշէլ Վան Էսբրոեքը, թէ՛ հայոց եւ վրաց հայրապետները մինչեւ Դուինի 506ի ժողովը չէին կրում կաթողիկոս տիտղոսը (Michel van Esbroeck, «Les Trois Formes De l'Antichalcédonisme De 451 à 553 et ses Répercussions dans le Caucase», *Traditions and Heritage of the Christian East (Proceedings of the International Conference. Moscow-St.-Petersburg, September 26-30, 1994)*, Մոսկուա, Ինդրիկ, 1996, էջ 382-98):
- ³⁸ Զաւարմեր, «Եղօրեմ յաշտանց ցորցակոս», *յարտուլոս ցեղօրեմ, Երմո 1*, Ե. Կաթողիկոսութեան գաղութներ («Մուսնիկի, Վախթանգ Գորգասապի պատմութիւն», Քարթիս Յիսուպեբա, Հոր. Ա., Հրատ.՝ Ս. Կաթիլիկիոյի), Թբիլիսի, Պետ. Հրատ., 1955, էջ 197-8: Իդէպ՝ վրաց մատենագիրը պնդում է թէ Մցխէթի աթոռի Պետրէն նախորդող բոլոր արքեպիսկոպոսները Նոյնպէս յունաց երկրից էին (Նոյն, էջ 207):

- ³⁹ Заза Абашидзе, «К определению статуса церкви Картли в V веке» (Ե. դարում Քարթլիի եկեղեցու կարգավիճակի որոշման շուրջ), *Материалы XVI Ежегодной Богословской конференции Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*, Հրք. Ա., Մոսկովա, Ուղղափառ Սուրբառ-Տիխոնովսկու Հումանիտար Համալսարան, 2006, էջ 238-41:
- ⁴⁰ «Ներսէս Բագրեանդացի, Թուղթ Մեղադրութեան Առ Եպիսկոպոսունսն», *Մատենագիրք Հայոց*, Հրք. Գ. (Զ. Դար), էջ 418:
- ⁴¹ «Ներսէս Բագրեանդացի, Ուխտ Միաբանութեան ...», էջ 419-20:
- ⁴² «Եփեսոսի Յովհան Եպիսկոպոսի եկեղեցական Պատմութիւն», *Օտար Աղբիւրները Հայաստանի եւ Հայերի Մասին*, Հրք. Ը., Ասորական Աղբիւրներ, Հրք. Ա., էջ 429-30:
- ⁴³ Հրաչ Բարթիկեան, «Narratio de Rebus Armeniae» Յունարէն Թարգմանութեամբ Մեզ Հասած Մի Հայ-Քաղկեդոնական Սկզբնաղբիւր», *Բանբեր Մատենադարանի*, Հրք. 6, 1962, էջ 466:
- ⁴⁴ «Պատմութիւն Սեբէոսի», *Մատենագիրք Հայոց*, Հրք. Դ. (Է. Դար), էջ 491:
- ⁴⁵ «Փիլոն Տիրակացի, Ժամանակագրութիւն», *Մատենագիրք Հայոց*, Հրք. Ե. (Է. Դար), Անթիլիաս, Տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսարանի, Լիբանան, 2005, էջ 965:
- ⁴⁶ Բարթիկեան, էջ 467:
- ⁴⁷ «Պատմութիւն Սեբէոսի», էջ 508:
- ⁴⁸ Шагинян, էջ 54-6:
- ⁴⁹ Նոյն:
- ⁵⁰ Գիրք Թոթոց, էջ 179: Վրացական թեմերում քաղկեդոնական տրամադրութիւններն Ի. Ջաախոսովը (ակադեմիկոս Ի. Ջաախիշուկիին) նախորդ դարասկզբին բացատրում էր այսպէս. «Այն պահից, երբ պարսիկները... վերացրեցին Արեւելեան Վրաստանում անկախութիւնն ու արքայական իշխանութիւնը, վրացիները լիովին համակրում էին քիզանդացիներին, եւ իրենց թշնամական զգացմունքները պարսիկների հանդէպ արտայայտում էին բացէիբաց» (Иван Джавахов, «История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII века» (Վրաստանի եւ Հայաստանի միջեւ Է. դարասկզբի եկեղեցական բաժանման պատմութիւնը), *Известия Императорской Академии наук*, Սեր. 2, Հրք. 2, 1908, № 6, էջ 527): Դատելով սոյն տրամաբանութեամբ՝ հայերը նոյնպէս պէտք է որ համակրէին բացառապէս քիզանդացիներին: Չէ՞ որ Սասանեանները վերացրել էին նաեւ Պարսից Հայքի անկախութիւնն ու Հայ Արշակունիների հարստութիւնը, այն էլ մէկ դար անելի վաղ, քան Վիրքում:
- ⁵¹ «Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտոյ Պատմութիւն Հայոց», *Մատենագիրք Հայոց*, Հրք. ԺԱ. (Ժ. Դար, Պարմագրութիւն), Անթիլիաս, Տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսարանի, Լիբանան, 2010, էջ 400-1:
- ⁵² Բարթիկեան, էջ 467:
- ⁵³ Գիրք Թոթոց, էջ 146:
- ⁵⁴ «Արրահամ Աղբաթանեցի, Թուղթ Շրջագայական...», *Մատենագիրք Հայոց*, Հրք. Դ. (Է. Դար), էջ 20:
- ⁵⁵ Գիրք Թոթոց, էջ 166:

- ⁵⁶ «Մովսես Յուրտաւեցի, Թութջ Առ Տէր Սմբատ Ի Մովսէսէ», *Մարենագիրք Հայոց, Հրր. Գ. (2. Դար)*, էջ 475: Թոթում այն ասորի եպիսկոպոսին բարկացած Մովսէսը մեղադրում է նզովեալ նեստորական ուսմունքի մէջ:
- ⁵⁷ Բարթիկեան, էջ 467:
- ⁵⁸ «Պատմութիւն Սեբէոսի», էջ 508:
- ⁵⁹ Քաղեկեղոնիկ հեղինակի տողերը հաստատում է Սեբէոսը. «Իսկ յամին քսաներորդի առաջներորդի արքային Խոսրովայ հրաման եղ նմա՝ փոխել զքնակիչս ի Կարնոյ քաղաքէ... ընդ նոսին ըմբռնեալ եւ երանելի ծերունի կաթողիկոսն Յովհան ի գերութիւն վարեցաւ...» («Պատմութիւն Սեբէոսի», էջ 508):
- ⁶⁰ Նոյն:
- ⁶¹ *Կանոնագիրք Հայոց, Հրր. Բ.*, էջ 214:
- ⁶² Դեռ Օրմանեանը թուագրում էր այն 590ով (Օրմանեան, էջ 296): Նրան հետեւում էր Կ. Եուզրաշեանը (Гагик Саркисян, Константин Худавердян, Карен Юзбашян, *Потомки Хайка, Очерки истории и культуры Армении с древнейших времен до становления Третьей республики* (Հայկ Նահապետի ժառանգները, Ակնարկ հայոց պատմութեան եւ մշակոյթի հնագոյն ժամանակներից մինչեւ Երրորդ Հանրապետութեան հաստատումը), Երեւան, Հայկական Հանրագիտարան, 1998, էջ 85): Վ. Արութինովա-Ֆիդանեանը թուագրում է 591ով (Виада Арутюнова-Фиданян, «Православные Армяне В Контексте борьбы За Унию Церквей На Христианском Востоке» (Ուղղափառ հայերը Քրիստոնեայ Արեւելքում եկեղեցիների միատորման պայքարի համատեքստում), *Traditions and Heritage of the Christian East (Proceedings of the International Conference. Moscow - St.-Petersburg, September 26-30, 1994)*, Մոսկուա, Ինդրիկ, 1996, էջ 53-4), իսկ Մութաֆեանն ու Վան Լուէն՝ 593ով (Claude Mutaflan & Éric van Lauwe, «Sièges des Autorités Religieuses Arméniennes au Cours de l'Histoire», *Atlas Historique de l'Arménie, Proche-Orient et Sud-Caucase du VIIIe Siècle av. J.-C. au XXe Siècle*, Paris, Éditions Autrement, 2001, էջ 77):
- ⁶³ «Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց», էջ 402: Սեբէոսը հաստատում է, որ երկու կաթողիկոսները վախճանուեցին միեւնոյն տարում («Պատմութիւն Սեբէոսի», էջ 508):
- ⁶⁴ «Ստեփանոս Տարանեցի Ասորիկ, Պատմութիւն Տիեզերական», *Մարենագիրք Հայոց, Հրր. ԺԵ. (Ժ. Դար, Պարագրութիւն երկու Գիրքով, Գիրք Բ.)*, էջ 692:
- ⁶⁵ «Աբրահամ Աղբաթանեցի, Թութջ Շրջագայական...», էջ 20:
- ⁶⁶ «Մովսէսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի», էջ 339-40:
- ⁶⁷ Խազարների խոշոր արշաւանքի պատճառով, որը Դասխուրանցին թուագրում է հայոց տոմարի սկզբին, այսինքն՝ 551ի Յովսիս 11ից յետոյ, աղուանից առաջին կաթողիկոս Տէր Աբասը (551-95) «...փոխեաց զաթոռ հայրապետութեանն ի Չորայ ի Պարպաւ...» («Մովսէսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի», էջ 421-2):
- ⁶⁸ Վրկանաց նախկին մարզպանի մականունը խօսում է Պարսից արքունիքում վերջինիս բարձր հեղինակութեան օգտին:
- ⁶⁹ «Պատմութիւն Սեբէոսի», էջ 541-2:
- ⁷⁰ Մանրամասն տե՛ս՝ «Պատմութիւն Սեբէոսի», էջ 540-7: Ադոնցն ու Բունիաթովը այս ժողովը թուագրում էին 612/3ով (Адонц, էջ 295. նաեւ՝ Зия Буниятов,

Азербайджан в VII-IX вв. (Աղբրեջանը Է.-Թ. դդ.), Բաքու, Աղբրեջանական ՍՍՀ ԳԱ, 1965, էջ 48), իսկ Ա. Յակոբեանը՝ 615/6ով (Акопян, էջ 192): Սակայն մեր սկզբնաղբիրները պարզ գրում են, թե այն գումարուեց Երուսաղեմի գերութիւնից, այսինքն՝ 614ի Մայիսից, անմիջապէս յետոյ: Դա է պատճառը, որ Կոմիտաս Ա. Աղբեցի կաթողիկոսը հանդէս է գալիս ժողովի մասնակիցների ցանկում դեռ եպիսկոպոսական կարգավիճակով:

⁷¹ «Պատմութիւն Սեբեոսի», էջ 543: Չի բացառւում, որ Խոսրովի նման դիրքորոշումը ձեւատրուած լինէր նրա առաջին տիկնոջ՝ Շիրինի ազդեցութեամբ: Բանն այն է, որ վերջինս ի ծնէ քրիստոնեայ էր («Պատմութիւն Սեբեոսի», էջ 486): Հաւանական է, դա էր պատճառը, որ Աբրահամին հասցէագրած Կիրիոն Ա.ի պատասխան թղթերից մէկում տեղ են գտել այսպիսի տողեր. «...այժմ եւս առաւել երանելի եմք, որք յարքայից արքայի ծառայութեան հասել եմք: Զի... չէր եղեալ եւ ոչ մի [զերագոյն] րէր, որ ամենայն ազգի զիր արէաս 'ի վերայ թողեալ էր որպէս այս րէր եղող եւ մանաւանդ զմեր քրիստոնէից հաւարս...» (Գիրք Թղթոց, էջ 167):

⁷² «Պատմութիւն Սեբեոսի», էջ 542:

⁷³ Վրաց Աղբիրները Հայաստանի Յեւ Հայերի Մասին, Հրոյ. Ա. (Ե.-ԺԲ. դար), թարգ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկի, Երեւան, Մեքլոնեան ֆոնդ, 1934, էջ 37-8:

⁷⁴ «Անանիա Մոկացի. ...Յաղագս Ապստամբութեան Տանն Աղուանից...», Մարտենագիրք Հայոց, Հրոյ. Ժ. (Ժ. Դար), Անթիլիաս, Տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսարանի, Լիբանան, 2009, էջ 265:

⁷⁵ «Մոքցեա Քարթլիսա», էջ 72-138. նաեւ՝ «Ջուանշէրի, Վախթանգ Գորգասալի Պատմութիւն», էջ 222:

⁷⁶ Մանրամասն տե՛ս՝ Արսէն Շահինեան, «Է. Դարի Հայոց Իշխանութեան Ինքնիշխանացումը», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հրոյ. Լ.Գ. (2013), էջ 165-80:

⁷⁷ «Պատմութիւն Սեբեոսի», էջ 525:

⁷⁸ Նոյն:

⁷⁹ Նոյն: Յիշենք, որ Հայոց Եկեղեցին վաղուց էր նզովել ե՛ւ Նեստորի ե՛ւ Ետիքէսի ուսմունքները:

⁸⁰ «Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտոյ Պատմութիւն Հայոց», էջ 404:

⁸¹ «Փիլոն Տիրակացի, Ժամանակագրութիւն», էջ 966: Սեբեոսը չի յիշատակում այս ժողովը:

⁸² Բարթիկեան, էջ 468:

⁸³ «Փիլոն Տիրակացի, Ժամանակագրութիւն», էջ 966:

⁸⁴ Բարթիկեան, էջ 468:

⁸⁵ Կանոնագիրք Հայոց, Հրոյ. Բ., էջ 214-5:

⁸⁶ Նոյն, էջ 214: Իդէպ՝ չի բացառւում որ սա մեր հեղինակատոր պատմիչ Սեբեոսն է:

⁸⁷ «Պատմութիւն Սեբեոսի», էջ 556-8: Վրաց կաթողիկոս Արսէն Սափարեանի Թ. դարում կը հաստատի այդ փաստը (Վրաց Աղբիրները Հայաստանի, Հրոյ. Ա. (Ե.-ԺԲ. դար), էջ 47):

⁸⁸ Շահինեան, էջ 165-80:

THE TERRITORIAL JURISDICTION OF THE ARMENIAN PATRIARCHS WITH THEIR
SEAT IN PERSIAN ARMENIA IN THE 5TH-7TH CENTURIES

(Summary)

ARSEN K. SHAHINYAN

a.shaginyan@spbu.ru

The acts and protocols of the church councils convened in the Greater Armenia and Albania (Aghvank) in the 5th-7th centuries were systematized by the Armenian catholicos Yovhannēs III Ojnek'i (717-728) in the "Kanonagirk Hayots" (Armenian Book of Canons). The official correspondence and messages by Armenian, Iberian and Albanian patriarchs and nobles were collected by the catholicos Komitas I Aghtsetsi (615-628) in the "Girk Teghtots" (The Book of Letters). In addition numerous historical documents of the 5th-11th centuries in the Classical Armenian, Georgian, Greek and Syrian languages allow the author to state:

1. The territories under the ecclesiastical and canonical jurisdiction of the Armenian Catholicosate with its residence in Dvin from 470 remained mainly unchanged. They included those regions (ašxarhs) of Greater Armenia that, after its partiton in 387, had reached Sasanian Iran and in 428 included parts of the Marzpanate of Armenia (*mid.-Pers.* Arminān) and parts of the marzpanates of Assyria (*mid.-Pers.* Asūr) and Atropatena (*mid.-Pers.* Ādurbādagān). The number of dioceses of the Armenian Catholicosate in Dvin were growing: in the early 6th c. there were 24 dioceses but in the middle of that century 28.

2. This jurisdiction was violated for 16 years: the Greater Armenian territories ceded by the Sasanians' to Byzantium in 591, were controlled by the Armenian-Chalcedonian patriarchal throne in Avan, which was established by Constantinople, from 594 to 610.

3. The protectorate of the Armenian Catholicosate in Dvin covered the Albanian, partially autocephalous church which consisted of eight dioceses and had its residence in Partaw (before 551 - in Čoṭa/Č'ora). It covered as well one more partially autocephalous church, the Iberian church, with its residence in Mtskheta (Metskheta), but only from the late 5th c. until 607. This Iberian church consisted of 12 dioceses in the late 5th c., and 24 dioceses in the early 6th c. Finally, on the eve of the ecclesiastical division between Armenia and Iberia early in the next century, it consisted of 35 church units.